

JERZY KŁOCZOWSKI

A mi Kelet-Közép-Európánk*

Az olyan meghatározások, mint Kelet-Közép-, Kelet-, Közép- vagy Szláv Európa, jelentésük pontosítását kívánják, minthogy nem világos és nem egyértelmű fogalmak; értelmezésük változik és a kontextustól függ, amelyben használják őket. 1945 után az Elbától nyugatra fekvő országokban elfogadottá vált, hogy Nyugat- és Kelet-Európáról beszéljenek, a „vasfüggöny” mentén végbement felosztásnak megfelelően. Mi több, Nyugat-Európa országai integrációjának előrehaladtával az ottaniak az Európa elnevezést egyre inkább csak a saját területükre kezdték vonatkoztatni. Hányszor fordult elő, hogy a nyugatról hazainduló lengyelnek vagy magyarnak, kivált a fiatalok ilyen kérdést tettek fel: Tehát mikor is távozik, Ön Európából?

Nem szabad elfelejteni, hogy kontinensünk kiterjedésének ilyen leszűkített értelmezése régi hagyományokkal bír a nyugati historiográfiában. A 19-20. század történettudományának egyik legnagyobb tudósa, *Leopold Ranke* számára az európai történelem, s alapjában véve a világtörténelem is, elsősorban a história menetét az utóbbi évszázadokban meghatározó germán és román népek történelme volt. Ez a felfogás világszerte rendkívül népszerű lett, s nemcsak történészek körében. A román-germán Európától keletre lassan felemelkedett Oroszország, melyet a nyugat-európaiak tudata és képzelete több-kevesebb pontossággal a keleti vagy szláv Európával azonosított. Tudományos téren példa lehet erre *Roger Portal* háború után kiadott, ismert könyve, mely a „szláv Európának” Pétervár, majd 1917 után Moszkva körüli egységesülésében a legalapvetőbb történelmi folyamatot látja; Portal szerint a Szovjetunió égisze alatt létrejött kommunista, etnikailag szláv Európa a régió ezeréves történelmének végkifejlete!¹

Az így megrajzolt és több nemzedék tudatát meghatározó képben hézag keletkezett, mely a német nyelvterületek és Oroszország közé eső, a hézag-létet magától értetődően leginkább átérző országokat foglalta magában. 1918 után a függetlenség visszaszerzése jelentősen megkönnyítette ezen országok számára az európai helyért folytatott intellektuális küzdelmet; ennek élén, a dolog jellegéből adódóan, történészek álltak. Itt különösen a Varsói Egyetem két kiváló lengyel tudósának, *Marcel Handelsmann*nak és *Oskar Haleckinek* elfelejtett, ám rendkívül értékes kezdeményezésére kell emlékeztetnünk. 1927-ben Varsóban életre hívták a *Kelet-Európai Történelmi Társulatok Szövetsége* elnevezésű központot, azzal a szándékkal, hogy fejlesszék a német és olasz nyelvterülettől keletre fekvő országok történészeinek szoros együttműködését. Az 1928-38 között kiadott információs bulletin nyolc kötete jó bizonyítványt állít ki a szándék megvalósításáról, amely azonban sajnos 1938-ban megszakadt; érdemes lenne visszatérni rá.² Természetesen már akkor is egymást érték az Európa ezen térségének elnevezéséről és történelmének értelmezéséről folytatott komoly viták. Jelentős eredményt hozott többek között az 1933-as varsói történészkongresszus.

A háború után leginkább két történész szötte tovább a varsói szövetség hajdani vitáiban kifejtett gondolatok szálait. Jellemző módon mindkét szintézis az Észak-Amerikai Egyesült Államokban keletkezett, ahol Kelet-Közép-Európa történelmének egységes szemlélete a nagyobb perspektívában mint természetes szükségszerűség rajzolódott ki. *Francis Ovrnik*, aki a katolikus szlavofília erőteljes hagyományait őrző Morvaországból származik, a szlávok történelméről és kultúrájáról adott képet a 17. század elejéig; az orosz szemlélettel ellentétben határozottan kidomborította a nyugati és keleti szlávok, valamint történelmük eltérő voltát.³ *Oskar Halecki* 1952-ben New Yorkban kiadott könyvében más perspektívából vizsgálta a nyugati kereszténység határvidékeit, vagyis Kelet-Európának az orosz és bizánci-ottomán birodalmakon kívüli területeit. Halecki szerint a nyugati civilizációval való kapcsolat határozza meg alapvetően a régió különállását.⁴

Halecki említett könyve és más publikációi után Kelet-Közép-Európa fogalma legalább a szakemberek körében népszerűbbé vált, bár értelmezésében továbbra sincsen egyetértés. Amerikában

1974 óta folyamatban van a régió teljes történetének mindezidáig legnagyobb szabású, tizenegy vaskos kötetre terjedő feldolgozása. Nyugati határként a német és olasz nyelvű népek befolyási övezetét fogadták el, keleten pedig a Kijevi Oroszország, a cári orosz birodalom és a Szovjetunió váltakozó területeit. A mű tehát bemutatja a lengyelek, csehek, szlovákok, magyarok, románok, a mai Jugoszlávia népei, a bolgárok, albánok és görögök teljes történetét; Finn-, Ész- és Lettország, valamint Litvánia, Beloruszia és Ukrajna történetéből azonban csak *néhány* „nem-orosz” időszakot tárgyal.⁵

Néhány évvel ezelőtt megjelent könyvemben - *A szláv Európa a 14-15. században* (a nyugati, illetve bizánci-szláv alapok megszilárdulása szempontjából döntő jelentőségű ez a korszak) - a címben szereplő fogalmat kifejezetten földrajzi meghatározásként alkalmazom; elengedhetetlenül szükséges ugyanis, hogy a szláv túlsúly jellemezte területen élő összes népet figyelembe vegyük, hiszen például a magyarok vagy a balti népek mellőzése súlyos torzításokhoz vezetne.⁶ A széles, európai összehasonlító szemlélet, mely részleteiben vizsgálja a kereszteződő, az egyes kultúrákban az adott hagyományokkal ötvöződő mindig sajátosan átalakuló bizánci és nyugati hatásokat. Mindez természetesen feltételezi az egyes népek és országok, akárcsak az egész térség sorsának mélyebb megértését.

A „globális történelemmé” szerveződő különböző tényezőket igyekszik megragadni *Szücs Jenő* magyar történész a „három Európáról” szóló igen érdekes tanulmányában.⁷ Ez a három Európa Nyugat-, Kelet- és Kelet-Közép-Európa; a harmadik meghatározás, írja Szücs, nem tökéletes, de jobb, mint a többi. Lengyelország, Csehország és Magyarország alkotja ennek az európai régióknak a történelmi törzsét, mely bizonyos jegyek alapján egyaránt különbözik a nyugati (ugyanakkor az összekötő szálak rendkívüli jelentőségűek), és a keleti régiótól. Szücs tartalmában gazdag, igen tanulságos könyve magyar és külföldi történészek legújabb kutatásaihoz és elméleteihez kapcsolódik, ezért számíthatunk arra, hogy elmélyült vitát vált ki, és hozzásegít a minket foglalkoztató bonyolult kérdéskör pontosabb megközelítéséhez.

Régióink sajátosságait Európa térképén még ma is a történelem, és nem más tényezők, mint például a földrajz, a faj vagy a gazdaság határozza meg. Mégpedig a korszakhatárokra fittyet hányó történelem, ahogyan ma nevezzük: a történelmi kultúranthropológia, mely annak tükrében mutatja meg az embereket és a népeket, ami számukra a leglényegesebb: tudatvilágukban és társadalmi kultúrájukban.

Ezt a történelmet az ezredik év táján az államalapító vezérek és kíséretük megtérése után, a kibontakozó stádiumba lépő krisztianizáció nyitja meg, és nyomában egyre jelentősebbeké váltak a szerteágazó nyugati kapcsolatok. Nyugat-európai értelmiségiek az utóbbi időben élesen bírálják a szűk Európa-központúságot, mert az kizárólag a kontinens perspektívájából szemléli a világot, és lebecsüli mások tapasztalatait. Mindeközben országainkban, ahol a 20. század totalitarizmusainak barbársága erősebben ott hagyta nyomait, mint másutt, s halálos fenyegetést jelentett kultúránk európai voltára nézve, inkább arra terelődött a figyelem, ami ebből az európaiságból leginkább értékes, amit a végsőkig kell védelmeznünk, és amire támaszkodni tudunk. Ilyen gondolatokat tartalmaz Szücs Jenő könyve, s magam is azzal a szándékkal írtam *A szláv Európát*, hogy bemutassam térségünk legmélyebb kulturális gyökereit, *Fernand Braudel*, a nemrég elhunyt kitűnő történész Szücs; munkájához írt érdekes előszavában hangsúlyozza, milyen sokat tanulhatnak a nyugat-európai történészek magyar kollégáiktól az európai jelenség lényegéről.

Megdöböntő és világtörténelmi összehasonlító megközelítésben egyre jobban megismert jelenség a nyugat-európai civilizációs övezet rendkívüli expanziója az utóbbi évezredben, amely a 10-11. századtól egészen századunk elejéig meg- szakítás nélkül tartott. Az európai térség így értelmezett kialakulásának első, döntő jelentőségű századaiban a társadalmak

szerepe bizonyult fontosabbnak, nem az államoké. A feudális rendszer középpontjában az emberek közötti viszony áll, s olyan értékek, mint a becsület, a hűség, a tisztesség. A hódolat aktusa a két ember között létrejött kötelék kifejezése. Amikor pedig egymást megölelik, a megkötött szövetségekre ütnek pecsétet. A falvak és városok lakói számára a saját jogokkal, mondhatni, saját alkotmánnyal rendelkező emberek autonóm közösségei válnak alapvető társadalmi struktúrává. E közösségek szabadsága abban áll, hogy jogokkal bírnak; nemegyszer kemény harcokban szerzik meg, a városok magasabb fokon, mint a falusi közösségek.

Európa fejlődésének motorja nem a zsarnokság valamilyen fajtájának uralma volt, hanem a „szabadság kis körei” megszámlálhatatlan sokaságának együttélése, melyekben szabad, kezdeményező és vállalkozó szellemű emberek szövetkeztek egymással. Az emberiség történetében ekkor lépett először színtérre ilyen széles skálán a - mondjuk így - polgári társadalom, ahol a polgár a közösség tagjaként írott és egyezményes törvényekben talált garanciákat tevékenysége és szabadsága számára, melyet nagy becsben tartottak. A középkorban természetesen másképp értelmezték a polgárság intézményét, mint a modern demokráciákban, de a különbségek nem tudják elkendőzni a lényeges kapcsolódási pontokat. A római egyház hallatlanul fontos szerepet játszott ezekben a folyamatokban. Szent Benedek reguláját például úgy is tekinthetjük, mint az első minta-alkotmányt a szerzetesek kicsiny, autonóm közösségei számára; a keresztény területeken szétszórt kolostorok pedig e regula-alkotmányok iskoláiként szolgáltak az egész társadalom épülésére. A latin-római kereszténységben végbemenő belső változások következtében Krisztust egyre növekvő mértékben kezdték Isten-Emberként tisztelni, ami egyúttal erősen kihangsúlyozta az ember és az emberi munka, emberi értelem értékeit is. Az európai kultúra alapjait építő és sikereit kivívó nemzedékek a keresztény humanizmus neveltjei.

Kelet-Közép-Európa országai néhány évszázad alatt, különöse a 13-15. század folyamán átvették a nyugati civilizáció alapvető struktúráit, de nem tökéletesen; például a nyugati feudalizmus a szenior és vazallus intézményével sohasem valósult meg teljes egészében, különösen nem Magyarországon vagy Lengyelországban. A középkor alkonyán mindennek ellenére határozottan a nyugati kereszténység részét képeztük, bár számos okból némileg elkülönültünk a régi, postkaroling területektől. Lengyelország, Csehország és Magyarország (valamint az e monarchiákhoz kapcsolódó területek, mint Szilézia, Szlovákia, Erdély és Horvátország) nyugatosításának közös tapasztalatai mindenesetre döntő jelentőséggel bírnak a „mi Európánk” társadalmi és nemzeti kultúráinak kialakításában.

Bár a régióban történtek próbálkozások, politikai integráció nem jött létre. A 15. század végén a Jagellók dinasztiája hatalmába kerítette csaknem az egész térséget - érdemes erre a néhány évtizedes epizódra emlékeznünk! - de a „Jagelló-Európa” államai helyzetének és alapvető érdekeinek különbözőségei már jóval az 1526-os mohácsi katasztrófa előtt szembetűnővé váltak. Országaink sorsát az újkorban különösen két eltérő tapasztalat befolyásolta: a Lengyel-Litván Köztársaságé és azon államoké, melyek a Habsburg sas karmai közé kerültek. A kontinensnek ezen a részén egyébként a legfontosabb folyamatoknak csak a szele legyintett meg bennünket: a 16. század elejétől látható a Nyugat világexpánziója, míg tőlünk keletre Oroszország ázsiai terjeszkedése lassan hatalmas birodalom kialakulásához vezetett el.

A Rzeczpospolita az együttélés hosszú, többszáz éves tapasztalatát jelenti nemcsak a lengyelek, litvánok és ruszinok, hanem számos egyéb népcsoport számára is, a nemesi demokrácia és az elsősorban ugyancsak a nemesség kezében lévő fejlett területi önkormányzat körülményei között. Amikor a nyugati hatások litván és keleti szláv területekre is kiterjedtek, ennek nemcsak a katolikus litvánok, hanem a keleti egyházakhoz tartozó ukránok és beloruszok számára is döntő jelentősége volt. Kelet-Közép-Európa határai változtak, új népek és területek kerültek hozzá. A köztársasági monarchia nyilvánvaló

gyengeségeitől és végső bukásától függetlenül rá kell mutatni annak a civilizációs hatásnak a mélységére, amely a fennhatósága alá tartozó népeket a századok során átította. Ez nemcsak az elitre vonatkozik, hanem a lakosság legszélesebb rétegeire is. Az ukrán vagy belorusz kultúra a maga legmélyebb összefüggéseiben elválaszthatatlan módon kapcsolja össze a bizánci-szláv gyökereket a nemesi köztársaság korszakának örökségével, s a litván kultúra is ugyanebben az időben vált európaivá. A lengyel kultúrára pedig olyan erősen rányomta bélyegét a keleti szomszédokkal való együttélés, hogy a lengyelség nem is érthető meg az itt említett kapcsolatok és hatások figyelembevételével. A 19. század végétől sokasodó politikai konfliktusok és korlátolt nacionalizmusok elhalványították a Köztársaság örökségét, de mára kétségtelenül eljött a nyugodt, kiegyensúlyozott, egyoldalúságtól mentes összehasonlító tanulmányok ideje. A különböző nemzetiségű történészek utóbbi években folytatott vitái egyre közelebb visznek az örökség feltárásához, s talán nem hiú a remény, hogy ez kihatással lesz a négy nemzet (ti. a lengyelek, litvánok, ukránok és beloruszok - szerk. megj.) kapcsolataira is.

A köztársaságtól különböző jellegűek voltak és nagyon eltérő pályát futottak be azok az országok, melyek a 16. századtól hosszú időre Habsburg befolyás alá kerültek. Magyarország katasztrófán ment keresztül, és széthullott, csak a 18. században egyesülhetett Bécs irányítása alatt.

A nagyszámú magyar nemesség, mely, akárcsak a lengyel, a társadalmi viszonyokban döntő befolyással bírt, a körülmények ellenére jelentős mértékben megőrizhette szerepét. A 19. század utolsó harmadában, az Osztrák-Magyar Monarchia létrejötte után pedig a magyarok viszonylag nagyobb függetlenséget harcoltak ki az uralkodó dinasztiaától, mint mások. Szent István középkori birodalma feltámasztásának kísérlete azonban a nem magyar nemzetiségek, horvátok, románok, szlovákok határozott ellenállásával találkozott, ami végül a koncepció első világháború utáni teljes vereségéhez vezetett.

A csehek politikai helyzete a Habsburgok alatt rosszabb volt, mint a magyaroké, különösen az 1620-as fehérhegyi vereség után. A nemesség csaknem teljes elvesztése erősen megkülönböztette a cseh társadalmat a magyartól vagy a lengyeltől, de még a horváttól is. A csehek viszont jobban álltak gazdaságilag, amit a polgárság és a parasztság ügyesen ki is használtak, ebből a szempontból a szomszédokénál magasabb színvonalat biztosítva országuknak.

Mi maradt Kelet-Közép-Európában - az eltérő fejlődés ellenére - abból a nyugati típusú polgári társadalmi modellből, amit a középkorban vettek át? A nemesség körében nagyon sok, mindazoktól a későbbi deformációktól függetlenül, amelyek például a köztársaság politikai rendszerét érték. Nagyon lényeges a jobbágysorba taszított falu kérdése és a parasztság lassan rosszabbodó helyzete, úgyszintén a városok és a polgárság általános hanyatlása. A kontinens minket érdeklő részének újkori változásai éppen itt térnek el kifejezetten attól, ami ezzel párhuzamosan az Elbától nyugatra végbemegy. A visszaesés nyilvánvaló jelenségei mellett azonban figyelembe kell venni mind az egyes országok, mind a kisebb részterületek viszonyainak óriási sokszínűségét.

Rendkívül fontos tényező maradt a kereszténység. A 16. században Közép-Európa valóságos mozaikja volt a különböző keresztény és nem keresztény, vallásoknak; utóbbiak közt a zsidó vallás volt a legelterjedtebb. Minden feszültség és ellentmondás mellett az ő együttélésük sokkal békésebb és jogilag jobban szabályozott volt, mint a keresztény világ más részein. A katolicizmus és a protestantizmus mélyen kötődtek a Nyugathoz, s a nyugati típusú reformatori mozgalom a 16. század végétől a keleti kereszténységre is kiterjedt, különösen a lengyel nemesi köztársaság területein. Itt nemcsak az akkor létrejött unitus egyházzal van szó - vagyis arról a keleti egyházzal, mely autonómiája messzemenő megőrzése mellett elismerte Róma fennhatóságát -, hanem jelentős mértékben a keleti szláv területek vagy Erdély pravoszláv egyházáról is. A keleti és nyugati egyházak egymás mellett

élése a lengyel-litván állam kebelében az egyik legérdekesebb és legfontosabb ilyen típusú tapasztalat az egész kereszténység történetében; alapvető kutatásaink hiányosak még ahhoz, hogy jelentőségét a minket érdeklő európai perspektívában teljességgel kidomboríthassuk.

A vallási küzdelmek csaknem mindenütt a katolicizmus győzelméhez és megerősödéséhez vezettek; ez a győzelem a Rzeczpospolita területén lényegében békésen ment végbe, míg például Csehországban könyörtelenül és erőszak alkalmazásával. Az oktatásba befektetett óriási energiák a 17. századtól meghozták a kellő eredményt a legszélesebb néptömegek következő nemzedékeinél: a szimbiózis különleges formája ment végbe a társadalmi kultúrák, azok hagyományos folklórja és a kereszténység között, elsősorban Trident utáni, barokk változatban. Ilyen kulturális alapvetésből sarjadtak a 19. és 20. század modern nemzeti mozgalmi, melyek Kelet-Közép-Európában mindenekelőtt falun, a parasztok között kerestek támogatást, mert sokáig a parasztság volt a legszámosabb azon rétegek közül, amelyek tudatosan vagy csak potenciálisan hajlandók voltak magukat az adott nemzettel azonosítani.

A maguknak jogokat vagy akár saját, független államot kivívni akaró nemzeti mozgalmak megerősödése rendkívül nagy jelentőségű folyamatot alkotott. Hosszan folyt ez a küzdelem, nem mindig látványosan, a három, illetve négy birodalom hivatalos életének felszíne alatt, melyek Berlinből, Pétervárról, Bécsből (később Budapestről is), valamint Isztambulból kormányozva az itt tárgyalt térségen osztoztak. A folyamat egészen másképpen alakult a gazdag múltjuknak tudatában lévő lengyelek és magyarok szempontjából, mint például a különállásuk alapjait először nagy erőfeszítéssel felkutatni kénytelen szlovákok vagy szlovének esetében. A hazafiság nemcsak az uralkodó birodalmak ellen fordult, hanem a kulturálisan domináns más népek ellen is; így alakult ez például a litvánok vagy az ukránok és a lengyelek viszonyában. A hatalmat gyakorlók a *divide et impera* elve alapján ügyesen fenntartották vagy egyenesen szították a kölcsönös ellentéteket. Ez mérhetetlenül meggyengítette az idegenek között felosztott Kelet-Közép-Európa nemzeti mozgalmának egészét, de különösen az egyes nemzeti társadalmakat.

Az első világháború és az addig domináns birodalmak bukása után gyökeresen megváltozott a kelet-közép-európai térség térképe. A birodalmak romjain a nemzetállamiság győzedelmes elve kezdettől fogva óriási nehézségekkel nézett szembe: a határokat mindenhol vitatták, s majdnem mindenütt az állam kulcskérdésévé vált a különböző nemzetiségű lakosok együttélése, a „nemzeti kisebbségek” problematikája, ahogyan ezt az erősödő sovinizmusok idején jellemző módon megfogalmazták. Különböző oldalakról és különböző okokból kísérleteket tettek arra, hogy az új és megújított államok együttműködését megszervezzék, e próbálkozások azonban rendre legyőzhetetlen akadályokba ütköztek. Ez a gyengeség fájdalmas következményekkel járt a II. világháború alatt, amikor minden állam külön politikát folytatott, és ismét ki volt téve a hatalmas szomszédok kénye-kedvének és nyomásának. A Németország és a Szovjetunió közt folyt harc árnyékában - miután sikertelenül próbáltak megegyezni 1939 és 1941 között - véres, nemegyszer nagyon kegyetlen testvérgyilkos háborúk zajlottak.

Kelet-Közép-Európa lakói körében a gyűlölet túlságosan gyakran foglalta el a békés együttélés helyét. A hódítók ezt igen elmésen és cinikusan fel tudták használni céljaik számára. Itt különösen drámai a jugoszláv fejezet, de máshol sem hiányoztak az éles konfliktusok, hogy csak a lengyel-ukrán viszályra emlékeztessünk, mely oly élénken él mindkét nép emlékezetében és mitológiájában. A „mi Európánk” szomszédi szolidaritása szempontjából is minősíthetjük a náci Németország legembertelenebb tettét, azoknak a zsidóknak a kiirtását, akik évszázadok óta oly szorosan hozzátartoznak éppen a mi régióink képéhez. Minden egyén és minden társadalom rendkívül nehéz vizsga előtt állt, s természetesen különbözőképpen szerepelt. A barbár háború szörnyű éveinek tapasztalatai közül leginkább a vállvetve vívott, hősiesség és közös mártíromság emlékei élnek, de nem

szabad megfélemezünk az érem másik oldaláról sem: a konformizmusról, hitványságról, a kiontott vérről.

1945 után egész Kelet-Közép-Európa a kommunista táborba került. Történetében először tett szert közös, hosszú - csaknem fél évszázados - történelmi tapasztalatokra. Az utópia megvalósításának gigantikus kísérlete az élet minden területén hallatlanul mély változásokhoz vezetett, s ugyanilyen mély és széles körű ellenállást váltott ki; a korszakhatárokon átívelő történelem kutatója egyszer majd nagyszerűen ki tudja mutatni ennek a bűvópatakszerű erőnek a fel-felbukkanását a tudat legmélyebb rétegeiben, s azt, hogyan jelenik meg az egyéni választásokban, hogyan él a társadalmi és nemzeti kultúrákban. A történelmi vihar arra kényszerítette azokat, akik mindenáron önmaguk akartak maradni, hogy megkeressék gyökereiket és visszatérjenek a forrásokhoz. Többek között innen fakad a vallásnak vagy a történelemnek feltett oknyomozó kérdések megdöbbentő ereje.

A mi európai nézőpontunkból két tendencia tűnik rendkívül lényegesnek; ezek könnyen tettenérhetők a most végbemenő változásokban. Kétségtelen, hogy az egyazon politikai tömbben élő országok viszonyai nagymértékben hasonulnak egymáshoz. Ezeknek az országoknak a lakói könnyebben megértik egymást és foglalhatnak el közös álláspontot az éppen aktuális politikai kérdésekben. A blokkon kívüli idegen számára időnként nagyon nehéznek tűnhet olyan dolgok megragadása, melyek nekünk maguktól értetődőnek tűnnek. Ez kedvez a kölcsönös kapcsolatok kialakításának. Ez a megállapítás elsősorban országaink társadalmi-intellektuális elitjére vonatkozik, melyben évről-évre növekszik a hajlandóság, hogy párbeszédet folytasson a szomszédokkal, felülvizsgálja a megkövült sztereotípiákat, s megoldást keressen a legellentmondásosabb problémákra. Ebben óriási esély rejlik mindenki számára.

Azonban van egy másik, nagyon veszélyes tendencia is. A hosszú ellenállás könnyen elvezethet odáig, hogy programszerűen bezárkózunk saját világunkba, behúzódnak valódi vagy vélt tradícióink sáncai mögé, s engesztelhetetlen bizalmatlanságot táplálunk minden iránt, ami más, idegen vagy új. Itt a hazafiság a gyakorlatban könnyen válhat sovinizmussá vagy rasszizmussá. Nyitott fülekre talál a történelem mindent megmagyarázó összeesküvés elmélete, mely mindenütt a világ ellenőrzésére fenekedő maffiózó társaságok titkos rágalmaival és befolyását véli felfedezni. A kommunista blokk politikai gyakorlata az egyes országokban a kiépített ideológiával és mitológiával rendelkező sajátos nacionalizmusok légkörének fenntartásához, azok izolálásához s időnként - a nemzetköziség elvének verbális deklarálása mellett - egyenesen a hagyományos ellenségeskedés szításához vezetett. *A divide et impera* elve széles körű alkalmazásra talált itt, valószínűleg nagyobb sikerrel, mint bárhol másutt. Fundamentális jelentőségű kérdés, hogyan alakul tovább Kelet-Közép-Európa országainak és az egész kommunista tábornak a közvéleménye. Nagyon fontos, hogy minél több ember tudatában legyen azoknak a veszélyeknek, melyek a zabolátlan nacionalizmussal járhatnak.

Ebben az összefüggésben szeretnék kapcsolódni II. János Pál tanításának európai vonulatához, mely oly lényeges a pápai gondolat egésze szempontjából. Közvetlenül lengyel tapasztalatok alapján született, különösen a lengyel Egyház legutóbbi fél évszázadának tapasztalataiból, ezek azonban - talán szabad ezt mondanunk - egybevágóak a kontinensünk más országaiban átélt tapasztalatokkal. A főtebb már említett kulturális gyökerekhez való visszatérésről van szó, mert ezek az ember identitásának és méltóságának alapjai. Az irányzat lengyelországi képviselője, Stefan Wyszyński prímás, aki számos nehézség ellenére nagy lendülettel szervezett lelkipásztori programjának középpontjába állította azt a törekvést, hogy minél szélesebb tömegeket ismertessen meg hazája ezeréves keresztény hagyományával. Ez a program minden lengyel egyházközségbe eljutott, és nagy missziós akcióvá változott, melynek eredményességét az Egyház évszázados tapasztalatai garantálták. Ez alkalommal egy hatalmas totalitárius rendszer volt az ellenfél, amely saját utópiáját a létező világ romjain” akarta megvalósítani.

II. János Pál feltárja Európa keresztény gyökereit, s származásának tudatában mint szláv ember azt is kimutatja, hogy Európa nem korlátozódik a kontinens nyugati részére. Hatalmas szimbolikus jelentősége volt, amikor kinyilatkoztatta, hogy a Nyugatot megszemélyesítő Szent Benedek mellett a szlávok védőszentjei, Cirill és Metód is a kontinens patrónusai. II. János Pál Európája, a nagy Európa, mindenekelőtt a legalapvetőbb értékeken nyugvó kulturális egységet jelenti, tiszteletben tartva a helyi, regionális és nemzeti hagyományok sokszínűségét. A keresztény univerzalizmus ereje éppen abban rejlik, hogy képes nagyon különböző társadalmi kötelekeket harmonikusan egyetlen, gazdag egységbe kapcsolni; az egyén egyidejűleg azonosulhat egy kis közösséggel vagy csoporttal és a nemzettel, régióval vagy akár egész Európával. Európa kialakulása és fejlődése idején ez a sokirányú kötődés képezte nagy erejét. Ez természetesen a diszkriminatív doktrínák ellenpólusa - a mindenféle nacionalizmusoké, nemzeti vagy osztályegoizmusoké, rasszizmusoké és hasonló téveszméké - melyek a 20. század első felében eluralták Európa lakosainak szívét és gondolatait, hogy egyenes úton vezessenek a különböző színű totalizmusokhoz és azok totális katasztrófáihoz. II. János Pál Európája nem egy újabb utópia, nem felülről jövő és erőszakos népboldogítási kísérlet, hanem felhívás arra, hogy a szabad polgárok - az egyének és közösségek jogainak tiszteletben tartásával - okosan rendezzék be világukat. Ebben a világban helye van a keresztényeknek és mindazoknak, akik készek elismerni és tisztelni a társadalom által elfogadott törvényeket. Ez, a pápa által elképzelt Európa nem üres ábránd. Nyugat-Európa integrációja már ma - minden nehézség ellenére - előrehaladott folyamat, s nagyon valószínű, hogy a következő évek kolosszális, talán korszakalkotó jelentőségű gazdasági megoldásokat hoznak. 1985-87-ben a Sorbonne-on adtam elő, s testközelben tapasztalhattam, mit jelent már ma a francia és más nyugati országokból származó diákok számára az európai egység: azt például, hogy a fiatalok számára mennyire a múlté már a francia-német ellentét. A mi számunkra, a Nyugat-Európa és a Szovjetunió között elterülő Kelet-Közép-Európa számára az Európában elfoglalt helyünk nem annyira tudományos vitakérdés, sokkal inkább létkérdés: életünk vagy halálunk függ tőle.

A II. János Pál megrajzolta Európában egyenrangú helyet foglal el a „mi Európánk” is, mely nem minősül ellenséges politikai erőnek a Nyugat vagy a Kelet számára. Nem valaki ellen kell integrálódunk, hanem azért, hogy eredményesen csatlakozhassunk a nagyobb, nyitott egészhez, a *tout court Európához*, hogy méltó helyet találhassunk magunknak, s hozzájárulásunkkal tovább gazdagodhassék. Ha csak Németország függelékeként tartoznánk oda - mint ezt az I. világháború alatt a *Mittleuropa*- koncepcióban megfogalmazták - vagy Oroszország függelékeként, akkor mindannyiunk helyzete, együtt és külön-külön, összehasonlíthatatlanul rosszabb lenne. Ezért az egyetértés és közeledés keresése az idő alapvető parancsa - nagy kihívás, mely a 20. század végén régióink valamennyi nemzetéhez szól. Az általános irány világosan kirajzolódik, az egyedi megoldások azonban nem, mert ezek a szituációtól és az erők elrendeződésétől függően igen eltérő alakzatokat fognak ölteni.

A nemzeti társadalmakra nagy munka vár: az alapoktól át kell gondolniuk eddigi történelmük és politikai hagyányaik megragadásának módozatait. A nacionalizmus és nemzeti egoizmus mindenhol hallatlanul mély nyomokat hagyott, bár erre gyakran nem fordítunk kellő figyelmet. Még mindig nem túl általános az a képesség, mely lehetővé tenné, hogy nyugodtan, a másik oldalról, még inkább, hogy egyszerre több oldalról közelítsünk meg egy kérdést. Komoly szolgálatot tehet a modern összehasonlító történetírás és a humán antropológia, melyek nagyot léptek előre a múlt és a jelen objektívebb megragadásának útján. A legérdekesebb és legigényesebb művek, irányzatok egyébként már ma megfelelnek ennek a követelménynek. Ha azonban a konkrétumokra térünk rá, hatalmas ellenállás ébred az emberekben, saját vagy öröklött meggyőződések és sztereotípiák törnek felszínre nagy erővel, s elzárják az utat az érdemi vita, helyzetünk és szükségleteink józan felmérése előtt.

E kérdések mérlegét minden országban el kellene készíteni. Lengyelországban például érdemes lenne megkérdezni, értik-e az emberek, miről is beszél tulajdonképpen a Szentatya, amikor minden adandó alkalommal makacsul visszatér az európai tematikához. A II. János Pál személyéhez és tanításához különösen szorosán kapcsolódó Szolidaritás mozgalom kétségtelenül igen sokat tett és tesz a mások iránti nyitott, emberi és szolidáris magatartás megerősítéséért, s nemcsak lengyel viszonylatban. Az egyének és a társadalom őszinte önvizsgálata azonban egész sereg bünt és mulasztást hozhatna nálunk felszínre.

Politikai téren szükséges azon nézetek felülvizsgálata, melyeket Józef Piłsudski és Roman Dmowski Lengyelországban még mindig élő nevei szimbolizálnak. Közülük Piłsudski jobban értette a Rzeczpospolita népei együttélésének Dmowski által élesen bírált hagyományát, de annyiban talán túlságosan kötődött a Köztársaság nemesi elitjének örökségéhez, hogy teljességgel felmérhesse a szomszédokkal éppen európai elvek alapján kialakítandó kapcsolatok szükségességét. Ez a szükséglet valójában csak ma tűnik ennyire nyilvánvalónak. A számos nép - köztük a zsidó - közös Köztársaságának hagyománya ezáltal nemcsak közvetlen örökösei, hanem a „mi Európánk” számára is rendkívül értékes. A békés együttélés mintáit keresve különösen nagyra értékeljük európai múltunk ilyen példáit. Nem véletlen, hogy oly sok kortárs európai és amerikai érdeklődik a 16. századi lengyel nemesi köztársaság, mint különös és máig figyelemre méltó kollektív tapasztalat iránt. Egyébként Kelet-Közép-Európa más népeinek gazdag múltja is hasonló tapasztalatokat rejt magában, s többek között éppen ezek birtokában jogosultak arra, hogy a kontinens új térképén helyet foglalhassanak.

Elődeink nemzedékei számára kulcskérdés volt a függetlenségért vagy annak megszilárdításáért folytatott küzdelem. Az én nemzedékem meggyőző erővel adott ennek kifejezést a II. világháború éveiben. A mai, egyre kisebbé váló és egységesülő világban a függetlenségnek az európai identitás új értelmezésével s az Európa-formula újragondolásával kell elválaszthatatlanul összekapcsolódnia, mert itt kell megtalálnunk helyünket mások mellett. Utunk mindenekelőtt a szomszédokkal, Kelet-Közép-Európával kötött szövetségen keresztül vezet. Dolgaink rendezéséhez fogva egy pillanatra sem feledkezhetünk meg erről a feladatról - sem mi, sem közelebbi és távoli szomszédaink.

Baló Péter fordítása

* A tanulmány a krakkói *ZNAK* című katolikus folyóirat 1990. évi 1. számában jelent meg. A szerző a „Közép-Kelet-Európa” kifejezést használja, de a hivatkozott angol nyelvű munkákban az általunk helyesnek tartott „Kelet-Közép-Európa” fogalom szerepel

Jegyzetek

- 1 Roger Portal: *Les Slaves Peuples et nations*, Paris 1965, *The Tomes Atlas of World History*, London 1979. Ez a számos nyelvre lefordított kitűnő munka a nagy civilizációk és blokkok bemutatásán keresztül meglehetősen hasonló eredménnyel vázolja a világtörténelmet. A példák vég nélkül sorolhatók.
- 2 *Bulletin d'Information des Sciences Historiques en Europe Orientale, I-VIII.*, Varsovie, 1928/38.
- 3 Francis Dvornik először angolul adott ki néhány szintézist (pl. *The Making of Central and Eastern Europe*, London 1949, Published by the Polish Research Centre Ltd), majd francia kötetbe gyűjtötte őket össze; *Les Slaves Histoire et Civilisations de l'Antiquité aux débuts de l'époque contemporaine*, Paris, Seuil 1970.
- 4 Oscar Halecki: *Borderlands of Western Civilization. A History of East Central Europe*, New York, 1950. Vö. uő. *The Limits and Divisions of European History*, New York, 1950; *Millenium of Europe* Notre Dame 1963.
- 5 *A History of East Central Europe* szerk. Peter F. Sugar és Donald W. Traedgold, University of Washington, 1974-től.
- 6 Jerzy Kłoczowski: *Europa slowianska w XIV-XV. wieku*, Warszawa 1984.
- 7 Jenő Szűcs: *Les trois Europes* Paris 1985. Ugyanaz magyarul: *Vázlat Európa három történeti régiójáról*, Budapest 1983.